

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli-Yemen Iliskilerinde Siyasi Bir Aktör Olarak Zeydiyye -Mehmed Memduh ve Miftah-i Yemen Üzerinden Bir Okuma-

AUTHORS: Yusuf GÖKALP

PAGES: 785-814

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2256295>

**OSMANLI-YEMEN İLİŞKİLERİNDE SİYASİ BİR AKTÖR OLARAK
ZEYDİYYE**

**-MEHMED MEMDUH VE MİFTAH-I YEMEN ÜZERİNDEN BİR
OKUMA-**

Zaydiyya as a Political Actor in Ottoman-Yemen Relations
-A Reading on Mehmed Memduh and Miftah Yemen-

YUSUF GÖKALP

Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Bilimleri Bölümü, Bişkek,
Kırgızistan
Dr., Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Faculty of Theology, Department of Islamic Studies,
Bishkek, Kyrgyzstan

yusuf.gokalp@manas.edu.kg
orcid.org/0000-0001-7895-1939

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 15 Şubat 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 23 Nisan 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1074268>

ATIF/CITE AS:

Gökalp, Yusuf, "Osmanlı-Yemen İlişkilerinde Siyasi Bir Aktör Olarak Zeydiyye-Mehmed Memduh ve Miftah-ı Yemen Üzerinden Bir Okuma-", Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/June 2022) 21/1, 785-814

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid>

Zaydiyya as a Political Actor in Ottoman-Yemen Relations -A Reading on Mehmed Memduh and Miftah Yemen-

Abstract

It is seen that a sect-based religious-social structure has formed among Muslims since the early periods of Islamic history and sects have become a defining part of Muslim identity. The sects, which were shaped around religious problems at the beginning, have become controversial since they have gained different social dimensions over time. Since the 3./9. century, sects have sought to establish a state by turning into a political movement rather than being an individual or social choice in understanding and living religion. The subject discussed in this article is the determination and evaluation of the place of Zaydiyya as a sect in the shaping of Ottoman-Yemen relations. The subject will be limited to Mehmed Memduh's work *Miftah Yemen*. The reason for limiting the subject in this way is that Mehmed Memduh looks at the issue from political, sociological and economic perspectives in his work and his knowledge of the historical and religious background of the subject. It is understood from his works that he had detailed information about the geography of Yemen, the history of Islam, Shia and Zaydis. When we look at his two existing works on Yemen, it is seen that Memduh, who gives information about the geography of Yemen, the religious situation of the pre-Islamic region and the process of Islamization, draws attention to the religious and social structure of the region, and especially focuses on the sect factor as well as geographical and economic reasons. Zaydiyya has been constantly claiming and striving for power in this region. Zaydiyya, which emerged as a political movement to seize power in 122/740, has continued, as a requirement of their theory of imamate, its existence in its own state structure since Yahya b. Hussein's departure to Yemen in 280/893. Zaydis declared their dominance at every opportunity after the Ottoman state took Yemen under its administration. On the other hand, the Ottoman state has been in an effort to establish dominance in Yemen for many centuries. However, it is not possible to say that Yemen, especially North Yemen, came under Ottoman rule. It is seen that the sectarian element has an important place among the factors determining the process in Ottoman-Yemen relations. The aim of this study is to clarify the position of Zaydiyya as a sect in Ottoman-Yemen relations. This study will contribute to the understanding of whether sects take place as a political element in international relations and social life or how they play a political role. Most of the studies carried out in the field of Islamic sects so far are on the determination of the historical background and teachings of the sects. Considering the globalization process, we think that it is appropriate and necessary to focus on the political, cultural and

folkloric dimensions of sects today. The final result aimed in such studies is to establish the theoretical framework of the place of sects as a political actor in social life and international relations, with the support of the data to be obtained from other studies. Studies on Ottoman-Yemen relations show that the subject is mostly discussed in terms of economics and political science. In terms of our subject, it does not seem possible to say that there are enough studies on both Zaydiyya and other sects. We are of the opinion that sects should be considered as a political, sociological and historical phenomenon as well as being a creed differentiation. Our claim here is that sects take place as a political actor in international or social relations as well as their religious positions. In this study, the subject will be tried to be handled with a descriptive method, away from a sectarian (exclusionary) approach. Based on *Miftah Yemen*, this study shows us that three factors were effective in shaping Ottoman-Yemen relations. The first is geographical reasons. The second is the inaccurate policies of the Ottoman state and the wrong practices of the officials working in the region. The third is the sect factor. In line with our foresight, the Zeydiyya, a political sect, did not want to be under the rule of the Ottoman State, both as a requirement of their faith and in order not to lose their opportunity to be in power in the region. It can be said that the attitude of Zaydiyya was decisive in shaping the Ottoman-Yemen relations.

Keywords: History of Islamic Sects, Zaydiyya, Yemen, Ottoman Empire, Miftah Yemen.

Osmanlı-Yemen İlişkilerinde Siyasi Bir Aktör Olarak Zeydiyye -Mehmed Memduh ve Miftah-ı Yemen Üzerinden Bir Okuma-

Öz

İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren Müslümanlar arasında mezhep temelli bir dinî-toplumsal yapının teşekkül ettiği ve mezheplerin Müslüman kimliğinin belirleyici bir parçası haline geldiği görülmektedir. Bu süreçte mezhepler, toplumsal hayatta dinî alanda etkili olmanın yanı sıra, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda da etkili bir faktör olarak işlev görmeye başlamıştır. Başlangıçta dinî kaynaklı problemler etrafında şekillenen mezheplerin zamanla farklı toplumsal boyut içerisine girmeleri beraberinde mezhepleri tartışılır hale getirmiştir. 3/9. yüzyıldan itibaren mezhepler dini anlama ve yaşama noktasında bireysel veya toplumsal bir tercih olmanın ötesinde sıklıkla siyasal bir harekete dönüşerek devletleşme arayışı içerisinde olmuşlardır. Bu makalenin konusu bir mezhep olarak Zeydiyye'nin Osmanlı-Yemen ilişkilerinin şekillenmesindeki yerinin tespiti ve siyasî bir aktör olarak ilişkiler üzerindeki etkisinin değerlendirilmesidir. Konu, Mehmed Memduh'un *Miftah-ı Yemen* isimli eseri ile sınırlı tutulacaktır. Konunun bu şekilde sınırlandırılmasının sebebi, Mehmed Memduh'un eserinde meseleye siyasî, sosyolojik ve ekonomik açılardan bakıyor olması ve konunun tarihi ve dinî arka planına olan hâkimiyetidir. Eserlerinden onun Yemen coğrafyası, İslam tarihi, Şia ve Zeydîler hakkında detaylı bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Yemen hakkında mevcut iki eserine baktığımızda Yemen coğrafyası, İslam öncesi bölgenin dinî durumu ve İslamlaşma süreci hakkında bilgi veren Memduh'un bölgenin dinî ve toplumsal yapısına dikkat çektiği, coğrafî ve ekonomik sebeplerin yanı sıra özellikle mezhep faktörü üzerinde durduğu görülmektedir. Zeydiyye bu bölgede sürekli olarak iktidar iddiası ve çabası içerisinde olmuştur. 122/740 yılında iktidarı ele geçirmek amaçlı siyasî bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydiyye imamet inancının da gereği olarak, 280/893 yılında Yahya b. Hüseyin'in Yemen'e gitmesinden itibaren kendi devlet yapılanması içerisinde varlığını günümüze kadar taşımıştır. Osmanlı Devleti öncesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin Yemen'i idaresine almasından sonra da Zeydîler buldukları her fırsatta kendi hâkimiyetlerini ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına rağmen özellikle Kuzey Yemen'in Osmanlı idaresi altına girdiğini söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı-Yemen ilişkilerinde süreci belirleyen faktörler arasında mezhep unsurunun önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, mezhep olarak Zeydiyye'nin, Osmanlı-Yemen ilişkilerindeki konumunu açıklığa kavuşturmadır. Bu çalışma mezheplerin uluslararası ilişkilerde ve toplumsal hayatta siyasî bir unsur olarak yer alıp

almadığının veya siyasî açıdan nasıl rol oynadıklarının anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemektedir. İslam mezhepleri alanında şimdiye kadar yapılan çalışmaların büyük bir kısmı mezheplerin tarihsel arka planı ve öğretilerinin tespiti üzerinedir. Küreselleşme süreci, İslam dünyasının güncel durumu vs. sebepleri dikkate aldığımızda artık günümüzde mezheplerin siyasî, kültürel ve folklorik boyutu üzerinde durmanın yerinde ve gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Bu tür çalışmalarda ulaşılmak istenen nihai sonuç, yapılacak diğer çalışmalardan elde edilecek verilerin de desteğiyle toplumsal hayatta ve uluslararası ilişkilerde mezheplerin siyasi bir aktör olarak yerinin teorik çerçevesinin oluşturulabilmesidir. Osmanlı-Yemen ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar konunun daha ziyade ekonomi ve siyaset bilimi açısından ele alındığını göstermektedir. Öte yandan Zeydiyye üzerine yapılan çalışmaların da mezhebin ortaya çıkışı, tarihçesi, görüşleri ve Şia içerisindeki yeri üzerine olduğu görülmektedir. Konumuz açısından gerek Zeydiyye gerekse diğer mezhepler üzerine yeterli çalışma olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Biz mezheplerin itikadi bir farklılaşma olmalarının yanı sıra siyasî, sosyolojik ve tarihsel bir olgu olarak da ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Buradaki iddiamız mezheplerin dinî konumlarının yanı sıra uluslararası veya toplumsal ilişkilerde siyasî bir aktör olarak da yer aldığıdır. Bu çalışmada, konu dışlayıcı yaklaşımdan uzak ve betimleyici bir yöntemle ele alınmaya çalışılacaktır. *Miftah-ı Yemen* üzerinden yürüttüğümüz bu çalışma Osmanlı-Yemen ilişkilerinin şekillenmesinde temelde üç faktörün etkili olduğunu bize göstermektedir. İlki coğrafi sebeplerdir. Zeydîlerin yaşadığı Kuzey Yemen bölgesi Osmanlı için zorluk oluşturmaya karşılık Zeydîler için bir sığınak olmuştur. İkincisi Osmanlı devletinin isabetsiz politikaları ve bölgede görev yapan memurların kötü uygulamalarıdır. Üçüncüsü ise mezhep faktörüdür. Öngörümüz doğrultusunda siyasi nitelikli bir mezhep olan Zeydiyye din anlayışının gereği olarak bölgedeki iktidar olma fırsatını kaybetmemek için Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girme eğiliminde olmamıştır. Osmanlı-Yemen arasındaki siyasî ilişkilerin şekillenmesinde Zeydiyye'nin tavrının belirleyici olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Zeydiyye, Yemen, Osmanlı Devleti, Miftâh-ı Yemen.

Giriş

İslam coğrafyasının bütününde mezhep merkezli dinî ve siyasî yapılanmaların varlığı ve toplumsal yapı içerisindeki yeri her zaman tartışma konusu olmaktadır. İslam düşünce tarihinde siyasî ve itikadî gayelerle ortaya çıkan ancak zamanla sistematik bir yapıya kavuşan din yorum biçimleri mezhep veya fırka adı altında karşımıza çıkmaktadır. Klasik kaynak eserlerde mezhepler umumiyetle Hâricîlik, Mürcie, Mu'tezile, Şia, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gibi ana gruplar altında tasnif edilmektedir.¹ Yakın dönemlerde ise gerek bâtinî fikirlerden gerekse mehdî anlayışından mülhem Bâbîlik-Bahâîlik veya Kâdiyânîlik gibi mezhepler ortaya çıkmıştır.

Mezhepler, klasik kaynak eserlerde genellikle siyasî ve itikadî konulardaki farklılaşmanın sonucu olarak görülmekte ve bu çerçevede tasnife tabi tutulmaktadır. Klasik kaynak eserlerin önemli bir kısmında 73 fırka rivayeti bir ölçü olarak kabul edilmektedir.² Hâlbuki ortak dinî değerlere sahip olan Müslümanların farklı zamanlarda, farklı coğrafyalarda ve farklı sosyal ve kültürel ortamlarda mümeyyiz görüşler etrafında, düşünce ekolleri olarak da nitelendirilen mezhebî yapılar içerisinde yer almaları rastlantıdan ibaret olmamalıdır. Bu alanda son dönemlerde yapılan çalışmalar, mezheplerin ortaya çıkışında siyasî ve itikadî farklılaşmanın yanı sıra içinde doğdukları kültürel, coğrafî, ekonomik, sosyal vb. şartların etkisi üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalar, mezheplerin dinî boyutunun yanı sıra sosyolojik, siyasî ve tarihî birer olgu olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

İçinde doğdukları dönemin mevcut şartlarının etkisi altında teşekkül eden ve İslam'ı anlama ve yorumlama biçimlerinin kurumsallaşmış birer tezahürü olarak karşımıza çıkan mezhepler,³ İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren Müslüman toplumların/devletlerin dinî, siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarında her zaman yönlendirici bir güce sahip olmuştur. Dolayısıyla mezheplerin sadece dinin anlaşılması konusunda değil başta siyaset olmak üzere toplumsal hayatın her alanında etkili olduğu görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde Müslüman kimliğinin bir parçası haline gelen mezhepler artık toplumsal hayatta dinî olmanın yanı sıra siyasî, kültürel ve ekonomik birer faktör olarak da işlev görmektedir.

Siyasî konularda *Kur'ân-ı Kerîm*'in herhangi bir model emretmemiş olmasına rağmen siyasi bir mesele olan imâmet/hilâfet konusunun itikadî alana transferiyle birlikte bütün mezhepler bu konuda görüş geliştirme

¹ Mezheplerin tasnifi konusunda Bk. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul 2008: Dem Yayınları).

² Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2 (2005), 147-160.

³ Hasan Onat-Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker, 2017), 42.

gayreti içerisinde olmuşlardır. Ayrıca dârü'l-harb, dârü'l-küfür, huruc ve kaade, efdal-mefdûl imam gibi siyasî içerikli birçok kavramı da literatüre kazandırmışlardır. Bütün mezheplerin devlet başkanlığı anlamında imâmet/hilâfet kurumunun gerekliliği üzerine fikir beyan ettikleri görülmektedir.⁴ Bunlardan Hâricîler, Zeydîler, İsmâîlîler/Karmatîler, Vehhâbîler gibi bazı mezhepler fikir beyan etmenin ötesinde doğrudan kendi iktidarlarını kurma çabası içerisinde olmuşlardır. Yemen'de cereyan eden ve şiddetli çatışmalara sahne olan Zeydî-Karmatî mücadelesi, Sünnî Selçuklularla Fâtımî İsmâîlîler arasındaki mücadeleler de mezhep esaslı devletlerin çatışması olarak değerlendirilebilir. Yine Osmanlı-Safevî mücadelesinde mezhep unsurunun etkili bir faktör olduğu söylenebilir.

Bu makalede ele alınmak istenen husus, bir mezhep olarak Zeydiyye'nin Osmanlı-Yemen ilişkilerinin şekillenmesinde nasıl bir etki yarattığını tespit etmektir. Zeydiyye mezhebinin konu edinilmesinin sebebi Kuzey Yemen'de 3./9. Yüzyılın sonlarından itibaren varlığını sürdüren söz konusu bu mezhebin aynı zamanda sürekli olarak iktidar iddiasında bulunmasıdır. 122/740 yılında siyasî amaçlı olarak bir isyan girişimiyle ortaya çıkan Zeydiyye⁵ imamet inancının da gereği olarak, 284/897 yılında Yahya b. Hüseyin'in Yemen'e gitmesinden itibaren kendi devlet yapılanması içerisinde varlığını günümüze kadar taşımıştır. Osmanlı Devleti'nin idaresi altına aldığı bölgelere baktığımız zaman Yemen'in başlangıcından beri Osmanlı yönetimini benimseme konusunda⁶ en fazla problem oluşturan bölgelerden biri olduğu görülmektedir.⁷

Geçmişten günümüze gerek dağlık coğrafyası gerekse kabile esasına dayalı toplumsal yapısı nedeniyle Yemen, tarih boyunca dışarıdan gelen güçler tarafından idare altına alınması zor coğrafyalardan birisi olmuştur. Arazi yapısının zorluğunun yanı sıra kabile esasına dayalı toplumsal yapının da burada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kabilelerin Yemen sosyal ve siyasî hayatını derinden etkilediği ve merkezi devlet olmanın önünde her zaman bir engel olduğu görülmektedir.⁸ İslam tarihi boyunca Yemen'de siyasi hâkimiyet mezhep esaslı küçük hanedanlıklar arasında paylaşılmaktadır. Akrabalık ilişkilerine dayalı kabile tipi bir örgütlenme Yemen'in karakteristik

⁴ Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci* (Ankara 2003: Araştırma), 25-41.

⁵ Wilferd Madelung, "Zeydiyye", *Encyclopaedia Articles*, (Erişim 19 Şubat 2022).

⁶ Osmanlı dönemi öncesi Yemen'in dini ve siyasi konumu hakkında bir değerlendirme için Bk. Cengiz Tomar, "Yemen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/403-406.

⁷ Yasemin Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen Zeydîlerinin Osmanlı Hilâfetine Bakışı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2019), 1508.

⁸ Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti* (İstanbul 1984: Nadirkitap), 21-22.

bir özelliği olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla İslam dünyasında tarih boyunca yönetimi ele geçiren büyük devletler bu bölgede tam bir hâkimiyet sağlayamamışlardır.⁹ Yemen’de mezhep esasına dayalı oturmuş bir toplumsal yapı vardır. Yemen’in sonraki tarihinde Güney Yemen’de Şâfiî Sünnîlik,¹⁰ Kuzey Yemen’de ise daha sonra üzerinde duracağımız üzere Zeydiyye hâkim din anlayışı olarak benimsenmiştir.

Bu makalede temel iddia, uluslararası veya toplumlar arası ilişkilerde mezheplerin de siyasî bir aktör olarak yer aldığı, ilişkilerin şekillenmesinde ve alınan kararlar üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğudur. Daha geniş ölçekte bir çalışmanın konusu olabilecek bu hususu biz Osmanlı-Yemen örneği üzerinden ortaya koymaya çalışacağız. Bir mezhep olarak Zeydiyye, Zeydiyye’nin Yemen’de yayılışı ve tarihçesi ve Osmanlı-Yemen ilişkileri üzerine çok sayıda çalışma yapıldığı bilinmektedir. Bu çalışmadaki temel amaç, Osmanlı-Yemen bağlamında Zeydiyye’nin İslam tarihinde siyasî bir aktör olarak yer aldığı, bunun da siyasî ilişkilerde etkili ve yönlendirici olduğunu ortaya koymaktır. Sonuçta yapılacak diğer çalışmalardan elde edilecek verilerin de desteğiyle, toplumsal hayatta ve uluslararası ilişkilerde mezheplerin siyasî bir aktör olarak yerinin teorik çerçevesinin oluşturulabileceği kanaatindeyiz.

1. Bir Tarihçi Olarak Mehmed Memduh ve Miftah-ı Yemen

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Osmanlı Devleti’nin üst düzey bürokratları arasında yer alan Mehmed Memduh Paşa (1839-1925) bürokrasinin bütün kademelerinde görev yapmış olan bir devlet adamıdır.¹¹ 1895-1908 yılları arasında yaklaşık on üç yıl dahiliye nâzırı olarak gören yapan Mehmed Memduh aynı zamanda önemli bir tarihçi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1269/1853 yılında Hariciye nezâretinde başladığı memuriyet hayatında sırasıyla Mâbeyn kitâbeti, Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ ve Maârif nezaretinde kâtip olarak çalıştıktan sonra 1291/1875’te birinci sınıf bürokrat olarak sadâret mektupçuluğuna getirilmiştir. Bu tarihlerden itibaren siyasî konularla daha yakından ilgili olan Mehmed Memduh 1876’da Maliye Nezâreti mektupçuluğu, 1298/1881’de Şûrâ-yı Umûr-i Mâliyye memurluğu ve 1299/1882’de Şûrâ-yı Devlet üyeliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. II. Abdülhamid zamanında Osmanlı bürokrasisini yeniden düzenlemek için oluşturulan Me’mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu üyeliği de yapan Mehmed Memduh Paşa, 1304/1887 yılında Konya Valiliğine ve 1306/1889 yılında da Sivas Valiliğine tayin edilmiştir. 1310/1893 yılında Ankara valisi olarak

⁹ Yusuf Gökarp, “Yemen’de Zeydî Sünnî İlişkilerinin Tarihi Arka Planı”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), 91.

¹⁰ Fuat Seyyid, *Târîhu’l-Mezâhibid-Diniyye fi Bilâdi’l-Yemen* (Kahire 1998: Daru’l-Misriyye), 61-61.

¹¹ Bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: İ.AS. GÖMLEK:6.

görev yapan Mehmed Memduh Paşa valilik görevlerinde gösterdiği başarılı icraatlarının ardından 1313/1895 tarihinden itibaren Dâhiliye Nâzırlığı görevine getirilmiştir.¹²

Güvenlik güçleri ve devlet memurlarının görev ve yetkilerini belirleyen kanunların hazırlanması, vergi gelirleriyle ilgili düzenlemelerin yapılması, Balkan meselesi gibi siyasi konuların müzakeresi ve Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden ilanı gibi hususlarda çalışmalar yapan Mehmed Memduh Paşa dönemin siyasi anlaşmazlıkları yüzünden 1325/1908 yılında Dâhiliye Nezâreti görevinden istifa etmiştir¹³. İstifasından sonra kısa süreliğine tutukluluk ve sürgünden sonra İzmir'e dönmesine izin verilen Mehmed Memduh ardından İstanbul'a gelmiş ve 1343/1925 yılında burada vefat etmiştir.¹⁴

Mehmed Memduh Paşa'nın çok sayıda basılmış eseri bulunmaktadır. "Eser-i Memdûh" (İstanbul 1289), "Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütâlaâtım" (İstanbul 1324), "Miftâh-ı Yemen" (İstanbul 1327) "Tasvîr-i Ahvâl Tenvîr-i İstikbâl" (İzmir 1328), "Mir'ât-ı Şuûnât" (İzmir 1328), "Esvât-ı Sudûr" (İzmir 1328), "Serâir-i Siyâsiyye ve Tahavvülât-ı Esâsiyye" (İstanbul 1328), "Hal'ler ve İclâslar" (İstanbul 1329), "Kuvvet-i İkbâl Alâmet-i Zevâl" (İstanbul 1329), "Bedâyi-i Âsâr" (İstanbul 1330) ve "Dîvân-ı Eş'âr" (İstanbul 1332) onun eserleri arasında yer almaktadır. Eserlerinin önemli bir kısmında Osmanlı devlet teşkilatı ve döneminin siyasi olayları ile devlet adamlarını konu edinmektedir¹⁵.

Gerek bir devlet adamı ve gerekse bir tarihçi olarak Mehmed Memduh Paşa'nın kaleme aldığı iki önemli eseri *Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütâlaâtım*¹⁶ ve *Miftâh-ı Yemen*¹⁷ ise ayrı bir önemi haizdir. Söz konusu bu eserler yakın tarihimizde Yemen meselesi, Osmanlı-Yemen ilişkileri ve Osmanlı idaresi altında yaşayan Yemen Zeydîleri konusunda ortaya çıkan sorunlar ve meselelerin neden çözülemediğine dair eleştirel nitelikli birer belge niteliği taşımaktadır. *Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütâlaâtım* isimli eseri onun,

¹² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: HSD.AFD. GÖMLEK:70; Zekeriya Kurşun, "Mehmed Memduh Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/495-496.

¹³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: İ.DH. GÖMLEK:38.

¹⁴ Selim Aslantaş, "Bir Osmanlı Bürokrati: Mehmed Memduh Paşa", *KÖK Araştırmalar*, III/I (Bahar 2001), 187-190. Memduh Paşa'nın Dahiliye Nâzır-ı Esbak'ı olarak görevinden alınarak Sakız Adasına gönderilmesi ile ilgili tahrirat için Bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: BEO. GÖMLEK:266831.

¹⁵ Said Paşa, *Hâtîrât* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1912), III/447.

¹⁶ Mehmed Memduh Pâşâ, *Yemen Kıtası Hakkında Bazı Mütâlaât*, (İstanbul: Dersaadet, Numune-i Tibaat Matbaası, 1324). <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R158743.pdf> (Dış kapakta kitap adı: Yemen Islahatı ve Bazı Mutalaat). Erişim Tarihi: 09.02.2022.

¹⁷ Mehmed Memduh Paşa, *Miftâh-ı Yemen* (İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1344/1925). <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R026985.pdf> Erişim Tarihi: 09.02.2022

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel hayatında önemli bir yer tutan Yemen ve özellikle II. Abdülhamid'in saltanatı ve İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin ciddi bir problemi haline gelen Yemen meselesi üzerine görüşlerini içermektedir. Bu çalışmada esas aldığımız *Miftâh-ı Yemen* ise bu eserin bir özeti mahiyetindedir.

Mehmed Memduh ve onun *Miftâh-ı Yemen* isimli eseri üzerinden konuyu ele almamızın temel sebebi, onun meseleye siyasî, sosyolojik ve ekonomik açılardan bakıyor olması ve konunun tarihî ve dinî arka planına olan hâkimiyetidir. Eserlerinde onun Yemen coğrafyası, İslam tarihi, Şia ve Zeydîler hakkında detaylı bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Nitekim Yemen hakkında yukarda zikrettiğimiz iki eserin girişinde Yemen coğrafyası, İslamiyet öncesi bölgenin dinî durumu ve İslamlaşma süreci üzerinde durmakta ve daha sonra Osmanlı sürecine geçmektedir. *Miftâh-ı Yemen*'in girişinde Mehmed Memduh'un olaylara ve tarihe bakışını görmek mümkündür. Mehmed Memduh'un kendi ifadesiyle "Saâdet ve şevkât Benî Âdem'e nasip ve kısmet bulunduğu gibi kâffe-i eşya kezâlik nev' nev' tecelliyâtta hissedâr olmuşlardır. Mesela bir kuh geran asâr-ı bahar ile ser sebzeveryân ve diğer cibâl ve volkan feverânından hem-renk nîrandır."¹⁹ şeklindeki sözleri dikkat çekmektedir. Ona göre, olaylar kendi içerisinde birbirini etkilemektedir. Dolayısıyla olaylar birbirinden bağımsız ele alınmamalıdır. Ayrıca devlet işlerinin hamasetle yürütülemeyeceğinin altını çizen Mehmed Memduh'un birkaç kişinin tutuklanıp ortadan kaldırılmasıyla veya kalelerin ele geçirilmesiyle o bölgenin yönetimi ve halkının itaat altına alınmış olamayacağına dikkat çekmesi²⁰ siyasî olaylara yaklaşımını ortaya koyması açısından ipucu vermektedir.

Miftâh-ı Yemen isimli eserinde Mehmed Memduh: Yemen ne zaman fethedildi? Osmanlı Devleti'nin idaresine ne zaman geçti? Yemen ve San'a kalesi Zeydî imamlar tarafından kaç kez istila edildi? Abdülhamid zamanında Yemen'de durumun düzeltilmesi ve istikrarın sağlanması için düşünülen tedbirler neden uygulanamadı? sorularını sorarak eserine giriş yapmaktadır.²¹ Herhangi bir alt başlığın söz konusu olmadığı eserde, konular söz konusu sorular altında olayları ele almaktadır.

2. Dinî-Siyasî Bir Hareket Olarak Zeydiyye

Öncelikle Zeydiyye'nin genel karakteri ve imamet konusundaki yaklaşımını ele almak Osmanlı-Yemen ilişkilerinde Zeydiyye'nin bir mezhep

¹⁸ Bk. *Miftâh-ı Yemen*, 3-7.

¹⁹ *Miftâh-ı Yemen*, 3.

²⁰ *Miftâh-ı Yemen*, 11-12.

²¹ *Miftâh-ı Yemen*, 2.

olarak nasıl bir etkiye sahip olduğunun daha sağlıklı bir şekilde ortaya koyması açısından yerinde olacaktır. Zeydiyye, mezhebin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin'e (122/740) nispet edilen bir isimdir. Zeydiyye, Zeyd b. Ali ve onun ölümünden sonra oğlu Yaya b. Zeyd'i (125/743) imam olarak kabul edenlerin ortak adıdır.²² Bazı kaynaklarda Kâsımiyye ve Hâdeviyye olarak da isimlendirilmektedir.²³ Zeydiyye, Emevî yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluk ortamında siyasî gayelerle ortaya çıkmış bir harekettir.²⁴ Zeydiyye, Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte başlayan imâmet/hilâfet tartışmaları çerçevesinde Ali oğullarının süre gelen iktidar arayışlarına cevap niteliğinde ortaya çıkan siyasî bir hareket olarak değerlendirilmektedir.²⁵

Zeydiyye'nin ortaya çıkışı 122/740 yılında Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı gerçekleştirdiği isyana dayandırılmaktadır.²⁶ Söz konusu bu isyandan sonra gelişen süreçte Zeyd b. Ali'nin görüşlerinin, özellikle Kasım b. İbrahim er-Ressi (246/860) ve Yahya b. Hüseyin (298/910) tarafından sistematik hale getirilmesi üzerine müstakil bir mezhep kimliği kazanan Zeydiyye'nin, Şia içerisinde özellikle imâmet konusunda kendine özgü yaklaşımıyla farklı bir çizgiye kaydığı görülmektedir. İmâmî ve İsmailîlerden ayrılan Zeydiyye, Özellikle Sünnî çevrelerce her zaman ılımlı ve uzlaşmacı bir mezhep olarak nitelendirilmektedir.²⁷ Zeyd b. Ali'den sonra Zeydî hareket, oğlu Yahya b. Zeyd tarafından Horasan bölgesine taşınmıştır. Zeydîlerin, Emevî ve Abbasîler'den gördükleri baskılar neticesinde görüşlerini yaymak ve kendi hâkimiyetlerini tesis etmek amacıyla Taberistan ve Yemen'e yöneldikleri görülmektedir. Zeydîler, uzunca bir mücadelede sonra El-Hâdî ile'l-Hak

²² Bk. Naşî el- Ekber, *Mesailu'l-İmame ve Muktetafat mine'l-Kitabi'l-Evsat fi'l-Makalat* (Usulu'n-Nihal), thk. Jojef Van Ess, (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971) 42-45; Ali b. İsmail Ebu'l-Hasan el-Eşari, *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin fi İhtilafi'l-Musallin*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980: Franz Steiner Verlag, 65.

²³ Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmu'd-Deve Zeydiyye fi'l-Yemen* (Kahire: Mektebetü'l-Medbuli, 1996), 140.

²⁴ Bk. Ahmed b. Ya ku b b. Cafer b. Vehb el-Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1960) 65.

²⁵ Bulut, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 126; Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Tarihçesi ve Teşekkül Süreci", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (Temmuz-Aralık 2007), 57-59.

²⁶ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, thk. M. ez-Zeyni (Kahire: Müessesetü'r-Risale, 1967), 2/104.

²⁷ Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/328-331.

Yahya b. Hüseyin'le birlikte Sa'da merkezli Kuzey Yemen'e geçmişler²⁸ ve günümüze kadar da burada varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁹

Yemen'de kurulan ilk Zeydî devleti el-Mehdî Lidînillâh Hüseyin b. Kâsım'ın 404/1013 yılındaki ölümü³⁰ üzerine kesintiye uğramıştır. Ancak Zeydîler, imâmet anlayışlarının gereği olarak Yemen'de hiçbir zaman iktidar olma iddiasından vazgeçmemişlerdir. Yemen'de ikinci Zeydî devletinin kurucusu olarak kabul edilen İmam el-Mütevekkil Ahmed b. Süleyman³¹ 532/1138 yılında kendi imâmetini ilan etmiştir. 540/1145 yılından itibaren Sa'da, Necran ve Bilâdu Cevf gibi Zeydîlerin yaşadığı bölgeleri tekrar ele geçiren İmam Mütevekkil 545/1150 yılında San'a'yı idaresi altına almış 566/1171 yılına kadar idaresini devam ettirmiştir.³² Daha sonra 593/1195 yılında el-İmam Mansur Billâh Abdullah b. Hamza kendi imametini ilan etmiştir. Onun idaresinde 614/1217 yılına kadar San'a ve Sa'da bölgelerinde Zeydîler devlet olarak hüküm sürmüşlerdir.³³

3. Zeydiyye'nin İmâmet Görüşü ve Siyasî Tavrı

Zeydiyye mezhebinin temel görüşleri beş esas altında tasnif edilmektedir. Beş esasa en son şeklini veren kişi el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin'dir. Her mükellefin bilmekle sorumlu olduğu belirtilen bu esaslar tevhid, adl, va'd ve va'id, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ve imâmet şeklinde sıralanmaktadır.³⁴ Şîî fırkaların tamamında olduğu gibi Zeydiyye'ye de temel karakterini kazandıran onun imâmet konusundaki görüşleridir. İmâmet inancı Zeydîler tarafından usûlü'd-dîn'den sayılmaktadır. Ali b. Ebî Tâlib'in imâmeti ise kitap, sünnet ve Ehl-i Beyt'in icması ile sabittir.³⁵

²⁸ Ali b. Muhammed b. Ubeydullah El-Alevî, *Sîretü'l-Hâdî ile'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Daru'l-Kütüb, 1972) 397; Tâcuddîn Abdalbâkî b. Abdilmecîd el-Yemenî, *Târîhu'l-Yemen el-Müsemma Behcetü'z-zaman fî Târîhi'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicâzî, (Beyrut: Daru'l-Avde, 1965), 41.

²⁹ Madelung, "Zaydiyya"; Gökarp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu", 75-87.

³⁰ el-Yemenî, *Behcetü'z-Zaman*, 44-45.

³¹ Hasan Hüsamuddîn Humeyd b. Ahmed El-Muhallî, *Kitâbu Hadâiki'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, trz.: Yazmadan Tıpkı Basım, 2/ 117-126.

³² El-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/117-132; Yahya b. Hüseyin Kasım b. Muhammed, *Gâyetü'l-Emânî fî Ahbari'l-Katri'l-Yemani*, thk. S. A Asur, (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Arabi, 1968) 297-318.

³³ El-Muhallî, *Hadâiku'l-Verdiyye*, 2/133 vd.

³⁴ el-Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *Kitâbu Usûlü'd-Din Akîdetü Ehl-i Beyti't-Tâhirîn*, (Sa'da: Merkezü Ehl-i-Beyt li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2001), 62; Bu risale, Türkçe çevirisi ve değerlendirilmesi hakkında bkz. Mehmet Ümit, "el-Hâdî ile'l-Hak ve Usûlü'd-Dîn Adlı Risalesi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/12 (2007/2), 119-141.

³⁵ Mansur Billâh Ali b. Kâsım b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, thk. Muhammed Kâsım Abdullah el-Hâşimî, (Sa'da: Mektebetü't-Türasi'l-İslamiyye, 2000), 149-154; Emir Hüseyin b. Bedruddin, *el-Ikdu's-Semin fî Ma'rifeti Rabbi'l-Alemin*, thk. Yahya Salim izzan, (Sa'da: Darü't-Türasi'l-Yemeniyye, 1995) 323-346.

Ali b. Ebi Tâlib'den sonra onun oğulları Hasan ve Hüseyin sırasıyla iki imamdır. Bu iki isimden sonra Ali-Fâtıma soyundan gelen, gerekli şartları taşıyan her kim imametini ilan eder ve kendi adına davette bulunursa o kişi kendisine itaatin zorunlu olduğu imam olarak kabul edilir. İmam olacak kişi akıllı, reşit, erkek, hür, Hasan ve Hüseyin soyundan gelme, ictihad yapabilme, ilim sahibi olma, âdil, takva sahibi, cömert, cesur ve imâmetini ilan ederek kendi adına davette bulunma gibi şartları haiz olmalıdır.³⁶

Zeydîler bazı konularda diğer Şîî fırkalardan ayrılırlar. Gizli bilgiyi kabul etmezler. İmamlar her insanın çalışıp, gayret ederek elde edebileceği gibi kesbî anlamda bir bilgiye sahip olmalıdır.³⁷ Zeydiyye, gâib imam anlayışını da kabul etmez. İmam, imâmetini açıkça ilan edip kendi adına davette bulunmalı ve bunun için mücadele etmelidir. İmam her zaman ulaşılabilir olmalıdır. İmamların sayısında bir sınırlama yoktur. İmamlar masumiyet sıfatına da sahip değildir. İmamette babadan oğula geçme gibi bir şart da söz konusu değildir. Zeydîler, bed'a, ric'at ve takiyye inancını da kabul etmezler.³⁸ Zeydiyye'ye göre zulmü ortadan kaldırmak, mazluma yardım etmek, cezaî müeyyideleri uygulamak ve kamuya ait diğer görevleri yerine getirmek bir imamın varlığına bağlıdır. İmamlar dinî hükümlerin tebliği ve yerine getirilmesi, dinden dönenlerle mücadele gibi konulardan sorumludurlar. İmâmet dinin en önemli meselelerinden biri olduğu için imamı tanımak ve ona itaat etmek şarttır.³⁹ İmâmet konusundaki en dikkat çekici hususlardan birisi de Ali-Fâtıma soyundan gelen imamlarla birlikte cihada katılmanın zorunluluğudur.⁴⁰ İmâmet ve imama itaatin dinin esasları arasında kabul edilmesinin yansımalarını Zeydîlerin bütün siyasî hayatlarında görmek mümkündür. Daha başlangıçta imâmetin kendi hakları olduğu iddiası ile Emevîler'e karşı isyan eden Zeyd b. Ali ve taraftarlarının bu iddiaları Zeyd'in takipçileri tarafından devam ettirilmiştir. Nitekim Yemen'de 284/897 yılında kendi devletlerini tesis edinceye kadar başta Zeyd'in oğlu Yahya olmak üzere taraftarları birçok isyan girişiminde bulunmuşlardır.⁴¹

³⁶ Ahmed b. El-Hasan Er-Rassâs, *Misbahu'l-Ulum fi Ma'rifeti Hayyi'l-Kayyum el-Ma'ruf bi Selasine Mesele*, thk. M.A. Kafafi, (Beyrut: Beyrut Arab University, 1971), 22-24; Ayrıca Bk. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, 103; Mehmet Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2012, 46-49.

³⁷ Emir Hüseyin, el-Ikdu's-Semin, 329.

³⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 130-131; Mehmet Ümit, "Zeydilik", *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ed. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 144; Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, 48-49; Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu", 102-103.

³⁹ Mustafa Öz- Avni İlhan, "İmamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/202.

⁴⁰ Hasan Hudayrî Ahmed, *Kıyâmu'd-Devle Zeydiyye*, 66-67.

⁴¹ Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 103; Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu", 65-67.

4. Osmanlı-Yemen İlişkilerinin Tarihi Seyri

Zeydîlerin müstakil bir topluluk olarak yaşadıkları Yemen, Arap yarımadasının güneybatı kısmından ibaret olan geniş bir bölgeyi kapsayacak şekilde tanımlanmaktadır.⁴² Yemen İslamlaşma sürecinin ilk dönemlerinde Emevî ve Abbâsî devletlerinin yönetimi altında idare edilmiştir.⁴³ Ancak Abbâsî Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıflamaya başlaması ile birlikte Yemen'de yönetim boşluğu oluşmuş ve kabile çatışmaları yüzünden siyasî istikrar yok olmuştur.⁴⁴ Bu dönemde Yemen'de çok sayıda yerel hanedanlığın ortaya çıktığı görülmektedir.⁴⁵

Yemen 945/1538 yılında Mısır valisi Hadım Süleyman Paşa tarafından Osmanlı Devleti'nin yönetimi altına alınmış⁴⁶ ve Zebid ve Aden'i kapsayacak şekilde eyalet haline getirilmiştir. Sultan II. Selim zamanında Zeydîlerle girilen uzun mücadeleler sonucunda Taiz ve ardından 954/1547 yılında San'a ele geçirilmiştir.⁴⁷ Ancak 975/1568 yılında İmam Mutahhar liderliğinde San'a tekrar Zeydîlerin kontrolüne geçmiştir. Osmanlı yönetimi, Zebid ve Tihâme gibi Zeydîlerin kontrolü altında bulunan bölgelerin dışında kalmıştır. Zeydîler'in Yemen Beylerbeyi Murad Paşa'yı öldürmesi üzerine 976/1568 yılında Yemen'in idaresine atanan Osman Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusu Taiz'i işgal etmiş ancak dahasonra Zeydîler tarafından muhasara altında kalmıştır.⁴⁸ Bu dönemde görev alan paşaların aralarındaki artan kıskançlık nedeniyle yönetimde sıkıntı baş gösterdiği ve bunu fırsat bilen Zeydî İmam Mutahhar'ın San'a'yı ele geçirerek Osmanlı askerlerini kuyulara attırdığı, Emîri'l-Mü'minîn unvanıyla yönetimi ele aldığı belirtilmektedir.⁴⁹ İmam Mutahhar'ın liderliğinde Taiz ve Aden şehirleri de alınınca Yemen bütünüyle Zeydîlerin yönetimine geçmiştir. Gelişen olaylar üzerine sorunların çözümü için görevlendirilen Sinan Paşa, Mısır'dan hareketle Yemen'e ulaşarak önce

⁴² Hasan b. Ahmed b. Yâkub el-Hemedânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ, (Riyad: Daru Sa'deddin, 1974), 49-50; Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Istahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Câbir Abdulalm, (Kahire: Daru's-Sadîr, 1961), 21.

⁴³ *Miftâh-ı Yemen*, 7.

⁴⁴ İsamuddîn Abdurrauf el-Figî, *el-Yemen fî Zillî'l-İslam* (San'a: Mektebetü Nahdadu's-Şark, 1981), 85-86.

⁴⁵ Ziyadîler, Ya'furîler, Necâhiler Süleyhîler ve Benî Zürey bölgede faaliyet gösteren hanedanlılardır. Bk. Ebu'z-Ziya Abdurrahman b. Ali ed-Debî eş-Şeybânî ez-Zebîdî, *Kitâbu Gurretu'l-Uyûn bi Ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva, (Kahire: Mektebetü'l-İrşad, 1988), 131-157.

⁴⁶ Sadettin Baştürk, "Yemen'de Osmanlı-Zeydî Mücadelelerinin Sebep ve Sonuçları", *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX/1, (Elazığ: 2011), 13.

⁴⁷ *Miftâh-ı Yemen*, 8-9.

⁴⁸ Hulusi Yavuz, "Kâbe ve Haremeyn'in Muhafazası Bakımından Hadım Süleyman ve Sinan Paşalar'ın Yemen Seferi", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]*, (1983), XIX/4, 48.

⁴⁹ Sadettin Baştürk, "Yemen Fatih Vezîr-i A'zâm Koca Sinan Paşa'nın Yemen Seferi Döneminde Osmanlı-Zeydî Mücadeleleri", *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*, Ed. İlhan Şahin vd., (İstanbul: Print(ist), 2014), I/365.

buradaki Kevkeban Kalesi'ni almış, daha sonra da Taiz, Aden, San'a, Ab, Hab ve Zemar şehirlerini ele geçirmiştir. Bölgeyi Osmanlı idaresine yeniden bağlayan Sinan Paşa, 978/1571 yılında Kahire'ye geri dönmüştür.⁵⁰ İmam Mutahhar liderliğindeki Zeydîler ise Osmanlı Sultanı adına hutbe okunması ve para basılması, sahip olunan yerlerin Osmanlı idaresinde kalması ve Hab Kalesi'nde bulunan eşkıyaya yardım edilmemesi şartlarıyla geri çekilmişler ve isyanı sona erdirmişlerdir.⁵¹

Bu dönemde Zeydî İmam Mutahhar'dan sonra oğlu imâmete geçse de yaşlılığı dolayısıyla inzivaya çekilince imâmete Ali Yahya geçmiştir. Ancak Sultan III. Murad zamanında Yemen valisi Hasan Paşa, Sultan Murad'ın hayır duasını almak istediği gerekçesiyle münzevî Zeydî İmam'ı İstanbul'a davet eder. Daha sonra Zeydî imamların Yemen'deki varlığına son vermek amacıyla İmam Yahya ile birlikte İmam Mutahhar ailesinden de dört kişiyi daha yakalayıp İstanbul'a getirtir ve bunları Yedi Kule zindanlarına attırır. Mehmed Memduh bir hülyaya kapılmış dediği Hasan Paşa'nın bu icraatını şiddetle eleştirmekte ve bunun gerçekçi olmadığını, Zeydîlerin derhal bir başka imama itaat edeceklerini vurgulamaktadır.⁵²

Sultan IV. Murad zamanında Zeydî İmam Müeyyid Billâh Muhammed b. Kâsım Osmanlı idaresinin zaafından faydalanarak Kevkeban'da kendi adına para bastırarak Emîrül-Mü'minîn unvanıyla bölgenin idaresini eline almıştır.⁵³ "Yemen kulu" adıyla emrine verilen askerlerle Yemen'e tayin edilen Mısır ümerasından Kansu Bek senelerce burada Zeydîlerle mücadele etmiştir. Ancak Kansu Bek Yemen'de daha fazla kalamayınca San'a'yı İmam Müeyyid Billâh'a bırakmak zorunda kalmıştır.⁵⁴ 1265/1849 yılında yeniden Yemen'e yönelen Osmanlı Devleti, Tihâme ve Hudeyde'nin kontrolünü ele geçirmiş ancak San'a'yı alamamıştır. 1287/1871 yılına kadar sahiller ve iskelelerin Osmanlı Devleti'nin elinde kaldığı ancak Yemen'in idaresinin kabile reisleriyle iş birliği içerisinde olan Zeydîlerde olduğu görülmektedir.⁵⁵

Zeydîlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklarından istifade eden Ahmed Muhtar Paşa, 1871 yılında San'a, Asir ve diğer beldeleri ele geçirerek Yemen'in

⁵⁰ *Miftâh-ı Yemen*, 9; Krş. Ahmed Raşid, *Târîh-i Yemen ve San'a* (İstanbul: Taşhan Yayınları, 2013), I/9-14.

⁵¹ *Miftâh-ı Yemen*, 10.

⁵² *Miftâh-ı Yemen*, 11.

⁵³ Abdullah b. Abdilkerim el-Yemenî el-Curafî, *el-Muktetaf min Târîhi'l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezîr, (Beyrut: el-Asru'l-Hadis, 1987), 208-269; İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 376-377; Yavuz, *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*, 79 vd.

⁵⁴ Mustafa Öz, "Mansur Billâh, Kasım b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/14-15.

⁵⁵ *Miftâh-ı Yemen*, 12; Ayrıca Bk. Ziya Yılmaz, "Murad IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/179.

tekrar Osmanlı yönetimine dâhil edilmesini sağlamıştır.⁵⁶ Bu tarihten itibaren Yemen San'a, Taiz, Hudeyde ve Asir adı altında dört sancak olarak taksim edilmiş ve bölgenin tamamı bir vilayet kılınmıştır. Valiler, ordu komutanları, mutasarrıflar, nâibler ve mal memurlarının tamamı Dersaadet'ten tayin edilmişlerdir. Osmanlı ordusu istediği yerleri ele geçirmiş ancak muhkem bir yerde bulunan Asir Kalesi'ni almakta zorlanmıştır. Müslümanlar arasında daha fazla kan akmasının caiz olmadığı düşüncesiyle Zeydî İmama eman verilerek kale alınmıştır.⁵⁷ Ancak Mehmed Memduh'un eleştirdiği hususlardan biri olan bu olayda da emana sadık kalınmamış emir ve adamları ortadan kaldırılmış, kıymetli eşyalarına ve paralarına el konulmuştur.⁵⁸

Bu dönemde her ne kadar vali, kumandan veya çeşitli kademelerdeki memurlar sık sık değişse⁵⁹ de görevliler bir müddet Osmanlı hükümetinin emirlerini dikkatli bir şekilde uygulamışlardır. Ancak hem sistemden hem de memurların ihmalkârlığı veya kanun dışı uygulamalarından kaynaklı, bölgedeki Müslüman halkın tepkisini çeken birtakım sorunların baş gösterdiği ifade edilmektedir. Dâhiliye Nazırı olduğu dönemde, durumu defalarca Sultan Abdülhamid'e aktardığını not eden Mehmed Memduh Paşa, vergilerin toplanması esnasında bazen yasal olmayan şekilde halka silah doğrultulduğu ve hatta bazı yerlerde kadınlara tasallut edildiğinden şikâyet etmektedir. Ayrıca o, mala, cana ve ırza saldırının söz konusu olduğu bir durumda halkın hükümete meyletmeyeceğinin ve namus konularında Arapların tahammülünün olmadığına altını çizmektedir.⁶⁰

Sultan II. Abdülhamid dönemi boyunca Yemen'de Zeydîlerin isyanlara devam ettikleri görülmektedir. 1308/1891 ve 1315/1898 yıllarında İmam Mansur Muhammed b. Yahya Hamîduddîn, 1321/1904 yılında da İmam Yahya'nın isyanları vuku bulmuştur.⁶¹ Zeydî İmam Hamîduddîn'in San'a'yı muhasaraya alması üzerine Müşir Feyzi Paşa tarafından duruma müdahale edildiyse de birkaç yıl boyunca bölgede Zeydîlerle çatışmalar devam etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın vali tayin edilmesi de sorunu çözmeye yetmemiştir. İmam Hamîduddîn'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu İmam Yahya

⁵⁶ Barlak, 19. Yüzyılın başlarından itibaren Batılı güçlerin Orta Doğu'da etkinliğinin artmasıyla, 1850'li yıllardan itibaren Yemen'in idaresi hakkında Osmanlı devletinin yeni birtakım politikalar üretmek zorunda kaldığına işaret etmektedir. Bk. Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen", 1507.

⁵⁷ Miftâh-ı Yemen, 13.

⁵⁸ Miftâh- Yemen, 13-14.

⁵⁹ Murat Öntuğ Murat-Leyla Aksu Kılıç, "Osmanlı'nın Güney Siyasetinde-Yemen'de Hâkimiyet Mücadelesi ve Osmanlı Valileri (1850-1876)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 68 (2021), 397-414.

⁶⁰ Miftâh-ı Yemen, 13-14.

⁶¹ Bu konuda geniş bilgi için Bk. Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen", 1511.

Zeydîler adına mücadeleyi devam ettirmiştir.⁶² Yemen’de Türklere karşı cihat çağrısı yapan İmam Yahya kendisine katılan kabilelerle San’a’yı ele geçirmiştir⁶³ ve ardından altı yıl boyunca sürdürülen görüşmeler neticesinde 1328/1911 yılında anlaşma sağlanmıştır. Anlaşma çerçevesinde İmam Yahya’ya Zeydî kadıların tayini, San’a’da kurulacak istinaf mahkemesinin reisinin tayini, vakıfların idaresi gibi yetkiler verilmiştir.⁶⁴ 1336/1918 yılında Osmanlı askerlerinin bölgeden ayrılması üzerine İmam Yahya 1948 yılına kadar 44 yıl Yemen’de Zeydîler adına yönetimde kalmıştır.⁶⁵

5. Sürecin Şekillenmesinde Zeydiyye’nin Etkisi

Yukarıda değindiğimiz üzere Zeydîler defaatle Yemen’de yönetimi ele geçirmişlerdir.⁶⁶ İmamet inançlarının gereği olarak imkân buldukları her fırsatta kendi siyasî hâkimiyetlerini hayata geçirme iddiasında olan Zeydîler, 122/740 yılında vuku bulan Zeyd b. Ali’nin⁶⁷ isyanından itibaren iktidar arayışlarından hiç vazgeçmemişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin Yemen bölgesinde istediği başarıyı elde ettiğini söylemek zor gözükmemektedir. Üstelik Yemen sürecinin Osmanlı Devleti açısından oldukça sıkıntılı geçtiği ve pahalıya mal olduğuna işaret eden⁶⁸ Mehmed Memduh, bu durumun aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin itibarını da zedelediği düşüncesindedir.⁶⁹ Osmanlı-Yemen ilişkilerinin bu minvalde cereyan etmesinin şüphesiz birçok nedeni olabilir ama kanaatimizce en önemli sebeplerden bir tanesi Yemen’de yaşayan Müslümanların kahir ekseriyetinin Zeydiyye mezhebine mensup olmasıdır. Konunun daha sağlıklı anlaşılması açısından burada Zeydîlerin ne istediği sorusu da cevaplanmalıdır.

Burada imâmet veya hilâfet kavramlarına kimin ne anlam yüklediği de önemlidir. Sünnî düşünce geleneğinde hilâfet veya devlet başkanlığı Müslümanların idaresi açısından gereklidir. Ancak bu Müslümanlar tarafından çözülmesi gereken siyasî bir meseledir. Sünnîlere göre halife seçimi ümmetin takdirinde olan bir meseledir. Ancak Şîî düşünce geleneğinde durum tamamen farklılık arz etmektedir. Sadece Zeydiyye’ye göre değil

⁶² *Miftâh-ı Yemen*, 16.

⁶³ El-Curâfî, *el-Muktetaf*, 289.

⁶⁴ Mustafa Öz, “Mütevekkil Alellah, Yahya Hamidüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/215-216.

⁶⁵ Seyyid Mustafa Salim, *Tekvînü’l-Yemeni’l-Hadis* (Kahire: Mektebetü’l-İskenderiyye, 1993).

⁶⁶ Tarihsel süreç hakkında detaylı rivayetler üzerine Bk. Yahya b. Hüseyin, *Gayetü’l-Emânî*, 297-318; el-Curâfî, *el-Muktetaf*, 208-269.

⁶⁷ Kaynaklarda Zeyd b. Ali en başından itibaren imametini kendi hakları olduğuna inandığı ve bunun için bizzat mücadele etmenin şart olduğunu düşüncesini taşıdığı vurgulanmaktadır. Bk. Ebu Said Neşvânü’l-Himyerî, *el-Huru’l-layn* (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1948), 188.

⁶⁸ *Miftâh-ı Yemen*, 17-18.

⁶⁹ *Miftâh-ı Yemen*, 17.

bütün Şîî fırkalara göre imamet usûlü'd-dîn arasında yer almaktadır.⁷⁰ Şîîlere göre Müslümanların imama itaat etmesi dinî bir vecibedir. İmam, bütün Müslümanların din ve dünya işlerini tedvir etmekle görevlendirilmiştir. Hâl böyle iken Zeydîlerin başka mezhepten bir kişinin imâmetini kabul etmeleri olası bir durum değildir.⁷¹

Konunun anlaşılması açısından Zeydîlerin genel olarak Sünnîliğe ve Osmanlı Devleti'ne bakışına da değinmek gerekmektedir. Zeydîlerin umumiyetle Mu'tezile dışındaki diğer bütün mezheplere dışlayıcı bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Zeydîler, Cebriyye, Müşebbihe, Bâtînîyye, İmâmiyye ve Hâricîler'e karşı sert eleştirilerde bulunmaktadır.⁷² Hanbelî, Şâfiî ve daha sonra da Eş'ârîye olarak Yemen'de varlığını sürdüren Sünnî fırkalara karşı ise Zeydîlerin daha ılımlı bir tavır içerisinde oldukları görülmektedir.⁷³ Hicrî dördüncü yüzyılda San'a ve Sa'da gibi Zeydîlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Hanefîliğin yaygın olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁴ Ancak bu dönemde Zeydîler ile Sünnîler arasında herhangi bir çatışma olduğuna dair rivayetlerin bulunmaması dikkat çekmektedir. Fıkḥî konulardaki benzerliklerinden dolayı Yemen Zeydîlerinin, Hanefî Zeydîler olarak tanımlanması⁷⁵ Hanefîlerle Zeydîler arasında yakın bir ilişki olduğu şeklinde bir anlayışa sebebiyet vermektedir.⁷⁶ Şâfiî müellif İbn Semûre'nin diğer Şîî fırkalara nazaran Zeydîlerin ehven-i şer olduğunu söylemesi⁷⁷ Zeydîlerin Sünnîler tarafından makul bir mezhep olarak kabul edildiğini göstermektedir.⁷⁸ Ancak bu durum Yemen'de yaşayan Sünnî

⁷⁰ Metin Bozan, "Şîî Fırkaların Tasnifi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/1 (2004), 22.

⁷¹ İlk Zeydîler efdal olan kişi varken zaruret gereği mefdûl olanın imametini caiz kabul etse-ler de (Bk. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 43-44) İmam el-Hâdî ile'l-Hak'tan (298/911) itibaren bu düşünceden vazgeçtikleri görülmektedir. Bk. Ümit, "Zeydiyye", 142; krş. 143. Ayrıca bkz. Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2015), 93-118; Ümit, *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*, 150-163.

⁷² Zeydîlerin diğer mezheplere yaklaşımı konusunda Bk. Yusuf Gökalp, *Zeydî Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi* (Adana: Giriş Dijital Baskı, 2014), 221-229.

⁷³ Yemen'de Sünnî mezhepler, Zeydîlerin Hanbelîlere yönelik tutumu konusunda bkz. Mehmet Ümit, *Yemen'de Hanbelîlik Eleştirisi Kâdı Cafer b. Ahmed (ö. 573/1177) Örneği*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020, 11-25, 49 vd.

⁷⁴ Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr eş-Şâmî el-Makdisî, *Ahse-nü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, (Leyden: Daru's-Sadr, 1906), 96.

⁷⁵ Fuad Seyyid, *Târîhu'l-Mezâhib*, 79

⁷⁶ Hanefîlerle Zeydîler arasındaki ilişki konusunda bkz. Mehmet Ümit, "Zeydîler ile Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturî-dîlik-*, 05-07 Mayıs 2017, 2017, c. I, 281-294; Fatih Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebû Abdullâh el-Basrî Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, LII/2 (2016), 115-146.

⁷⁷ Ömer b. Ali b. Semûre el-Ca'dî, *Tabakâtü Fukahâi'l-Yemen*, thk. Fuad Seyyid, (Kahire: Daru'l-Kalem, 1981), 79.

⁷⁸ Bk. Gökalp, Yemen'de Zeydî-Sünnî İlişkileri, 109-111.

kesimlerle Zeydîlerin siyasî konularda aynı tutum içerisinde oldukları anlamına gelmemektedir.⁷⁹

Zeydiyye'ye göre ilim ve kudret gibi belirli şartlar yerine geldiğinde bu prensibi uygulamak vaciptir. Âkil-bâliğ olup gücü yeten kişinin neyi emredip neyi yasaklayacağını bilmesi gerekir.⁸⁰ Zeydiyye'ye göre Allah, Peygamber soyundan gelen iyi insanlara iyiliği emretme ve kötülükten nehyetme hususunda izin vermiştir. Emir ve nehiy sahiplerinden Kur'ân'a ve sünnete muhalif iş yapanlar da şeytanlar ve firavunlar olarak görülmektedir. Bu prensip, öncelikle bizzat imam tarafından uygulanır.⁸¹ Zeydî İmamların Yemen'de Müslümanları Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i 'ani'l-Münker prensibi gereği cihada davet etmeleri de onların kendi imamlarına itaatten vazgeçmeyecekleri anlamına gelmektedir. Osmanlı yönetimine karşı Yemen'de yaşanan asıl sorunun bu anlayış farklılığından kaynaklandığı ifade edilmektedir.⁸² İmam Hamîdüddin, 1319/1902 yılında yapılan görüşmelerde Padişah II. Abdülhamid'e bağlılığını saygılı ifadelerle belirtmekte ancak Osmanlı Devleti'nin diğer bazı bölgelere sağladığı imtiyazları örnek göstererek seyyidlerden olmaları sebebiyle kendilerinin yönetim konusunda daha çok imtiyazı hak ettiklerini ifade etmektedir.⁸³

Barlak'ın aktardıklarına göre, 1911-1923 yılları arasında son Yemen valisi olarak görev yapan Mahmud Nedim Bey'i, Padişah görüş bildirmesini istediğinde ona söyledikleri konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Mahmud Nedim Bey'in Padişah'a arzında Yemen'deki İmam'ın Zeydî mezhebinden olduğunu, Zeydîlere göre İslâm yetmiş fırka ve bu yetmiş fırkanın yalnız birisini fırka-i nâciye olduğunu ifade etmektedir. Devamla Zeydîlerin de kendilerini kurtuluşa eren fırka saydıklarını, kurtuluşa eren bu fırkanın tabîi reisinin de onlara göre halife olduğunu ilave etmektedir. Yine Mahmud Nedim Bey, Padişah'a Zeydî imamın kendisini sadece Zeydîlerin halifesi yani onların imamı olarak gördüğünü, imamın "Bu nihayet Zeydîlerle benim aramda bir iştir."⁸⁴ şeklindeki sözlerini aktarmaktadır.

⁷⁹ Miftâh-ı Yemen, 18.

⁸⁰ Emir Hüseyin, *el-Ikdu's-Semin*, 484-485.

⁸¹ Er-Ressî, Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil, "el-Usûlu'l-Hamse", *Resâilu'l-Adl ve't-Tev'id*. nşr. Muhammed Ammara. Kâhire 1971: Dâru'l-Hilâl, 164.

⁸² Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen", 1512.

⁸³ Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen", 1515.

⁸⁴ Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen", 1520.

6. Sürece Yön Veren Etkenler

İslam tarihi boyunca kabilecilik, mezhepler ve dışarıdan yapılan siyasî müdahalelerin her zaman etkin olduğu Yemen’de, Mehmed Memduh’un aktardığı rivayetlerden ve yapmış olduğu değerlendirmelerden hareketle Osmanlı-Yemen ilişkilerinin şekillenmesinde temelde üç faktörün belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki coğrafi yapının getirdiği zorluklardır. Zeydîler, daha önce ifade ettiğimiz üzere Sa’da şehrini merkez alan Kuzey Yemen’de yaşamaktadırlar. Burası dağlık bir bölgedir ve dışarıdan müdahalelere karşı korunaklı bir yapısı vardır. Osmanlı Devleti daha ziyade Güney Yemen ve sahilleri kontrol altına alabilmiştir. Mehmed Memduh’a göre Osmanlı askerinin bölgeye hâkim olamamasının sebeplerinden birisi Zeydî İmamların sığındıkları yerlerin dağlık Sa’da bölgesi ve bir kısmının da çölden oluşmasıdır.⁸⁵

Osmanlı-Yemen ilişkilerinin şekillenmesinde etkili olan ikinci faktör ise Osmanlı Devleti’nin takip ettiği politikalarlardır. Mehmed Memduh’un Osmanlı Devleti’nin Yemen’i yönetimi altına almasından kısa süre önce Mısır’ın fethinin ardından Çerkez emirlerinden Hayreba’nın Mısır’a ve Canberd Gazalı’nın Şam’a vali atanmasından memnuniyetle bahsetmesi dikkat çekmektedir. Yine Mehmed Memduh benzer şekilde İran’ın fethinden sonra Kürtlerin yaşadığı bölgelerin idaresinin kendilerinden birine bırakılmasını Yavuz Sultan Selim’in engin siyasi dehasına bağlamaktadır. Bunun sebebini de o, bölgeyi ve Arapları tanımayan kişilerin yönetimde başarılı olamayacakları gerekçesiyle açıklamaktadır.⁸⁶

Mehmed Memduh, toplumsal gerçekliklerin farkındadır ve bu gerçekliklerle bağdaşmayan çözümlerin sonuç getirmediğini ve hatta olumsuz sonuçların sebebini bu yanlış uygulamalar olduğunu ifade etmektedir. Mesela, Yemen’de bir takım başıbozukla mücadele etmek ve İmam Yahya’nın adamlarına esir düşünce onunla hükümdarmış gibi anlaşma yapmak kesinlikle gereksiz bir uygulamadır. Zaten asırlardan beri yapılan bu kötü uygulamalar Zeydîlerin nefretine yol açmıştır.⁸⁷ Mehmed Memduh’un Osmanlı Devleti’nin uygulamalarını değerlendirirken şu görüşlerini dile getirmektedir; “San’a defalarca alınmış verilmiştir ancak bu süreçte yok olan cevher-i candır. Anadolu ve Rumeli’den toplanarak Yemen’e giden askerler burada hayatlarını feda ediyorlar. Yemen’de gerek asi dediğimiz insanlar gerekse üzerlerine gönderdiğimiz askerlerin tamamı ehl-i imandır. Çok yazık

⁸⁵ Miftâh-ı Yemen, 18; Yemen’in coğrafi yapısı için Bk. Halil Kurt, “Yemen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/400-401.

⁸⁶ Miftâh-ı Yemen, 7.

⁸⁷ Miftâh-ı Yemen, 17.

değil mi?” sorusunu soran Mehmed Memduh bu olaylarda Müslümanların içinde bulunduğu duruma dair üzüntüsünü dile getirmektedir.⁸⁸

Yemen’de görevlendirilen vali ve sair devlet memurlarının zaman zaman uyguladıkları kötü muameleler de bu çerçevede değerlendirilmektedir. Mehmed Memduh’a göre, kısmen mezhep faktörü ile alakalı olarak Osmanlı Devleti tarafından bölgeye tayin edilen idarecilerin tavrı ve uygulamaları olumsuz sonuçların doğmasına yol açmıştır. Hadım Süleyman Paşa’nın Yemen’i zapt ederken sergilediği icraatlarına dikkat çeken Mehmed Memduh’un aktardığına göre, Süleyman Paşa Yemen sahillerine, Aden şehrine ulaşınca Aden hâkimi İbn Amir Osmanlı’nın kara ve deniz kuvvetlerine dua ederek itaat göstermiş Süleyman Paşa da ona eman vererek gemisine davet etmiştir. Ancak Mehmed Memduh’a göre, hırslı ve tamahkâr biri olan Süleyman Paşa servet sahibi İbn Amir’i idam ettirmiş, mallarını müsadere ile ganimet olarak aldıktan sonra Aden ve Zeyd kasabalarını istila etmiştir. Daha sonra bu bölgeleri sancak kılarak Behram Bey’i muhafız ve Bigalı Mustafa Paşa Zade Mehmet Bey’i Yemen’e tayin ederek oradan ayrılmıştır. Ona göre, Aden hâkimine verilen emana uyulmaması Yemenlilerin Osmanlılardan nefret duymasına sebebiyet vermiştir. Hatta bu olay üzerine Hindistan halkı da Osmanlı donanmasına güvenmediğinden yardım talebinden vazgeçerek Portekizlilerle anlaşmışlardır.⁸⁹

Bu konuda Mehmed Memduh iki olaydan daha bahsetmektedir. İlki Sultan II. Selim zamanında Taiz şehrinin ele alınması esnasında Hab Kalesi’nin eski sahibi ve Nizar ailesinin reisi hile ile yakalanıp katledilmesi olayıdır. İkincisi ise San’a’nın ele geçirilme sürecinde emir ve imam unvanlarıyla tanınan Zeydî Şemseddin b. Ahmed’in liderliğindeki Zeydîlerin bütünüyle ortadan kaldırılması düşüncesidir. Mehmed Memduh bu olayların Arapların büsbütün nefret ve kızgınlık duygusuna kapılmalarına sebep olduğunu ve bunun üzerine Zeydîlerin İmam Mutahhar liderliğinde Osmanlıya karşı isyan ederek Yemen’i ele geçirdiklerini vurgulamaktadır.⁹⁰

Mehmed Memduh’a göre, milyonlarca Müslüman’ı barındırmasından öte Yemen, Hicaz bölgesine komşudur ve Osmanlı Devleti için bu bölgeler hayati öneme sahiptir.⁹¹ Dört yüz yıldır Zeydî imamların Osmanlı ile harp

⁸⁸ *Miftâh-ı Yemen*, 18.

⁸⁹ Mehmed Memduh Araplarda Osmanlılara karşı nefrete sebep olduğunu iddia ettiği bu olayı eleştirirken Hülefâ-yi Râşidîn dönemini örnek olarak göstermektedir. O dönemde yöneticilerin amacının dinar toplamak değil millete hizmet ve adaletin yerine getirilmesi olduğu ve bunu da ibadet olarak gördükleri, karşılığının ise ahrette olacağı düşüncesiyle icra ettiklerini ifade etmektedir. *Miftâh-ı Yemen*, 8.

⁹⁰ *Miftâh-ı Yemen*, 9.

⁹¹ Bu bölgelere sahip çıkılması kanaatinde olan Mehmed Memduh, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan gibi Hristiyan olan birçok yer Batılı devletlerin baskılarıyla Osmanlı Devletinden

içerisinde olduğunun altını çizen Mehmed Memduh “Böyle bir ortamda devletin zor durumda kalacağı hiç düşünülmemiş midir?” sorusunu sormakta ve meselenin önemine dikkat çekmektedir.⁹² Ona göre, dört yüz yıldır yapılan tek şey Yemen’e asker göndermek, varidat olarak tespit edilen paraları toplamak ve toplanan vergiler yetmediği takdirde de hazineden milyonlarca lira göndermek olmuştur.⁹³

Mehmed Memduh’un bir defasında Sultan Abdülhamid zamanında mutat bir bakanlar toplantısında iken “Yemen vali ve kumandanının yine devletten asker ve para istediğini duyduğum zaman kendimi tutamayarak söyledim.” dediği; “O kıta için pek eski asırlardan bu zamana gelinceye kadar itlaf ve israf olunan can ve malın hesabını ancak Cenab-ı Allah bilir. Vali asker ve para istiyor. İmam veyahut reis-i kabâil-i Zeydiyye Seyyid Yahya’nın dahi devletten bir isteyeceği yok mudur? Bir kere olsun onun da fikri anlaşılabilir bile i’tilaf husule gelir. Yemen’den memur gönderelim istidası var ise öğrenmiş olurduk. Mümkünü’l-is’af arzusu olduğu takdirde mesele halledilir.”⁹⁴ şeklindeki sözleri aslında onun Yemen meselesine yaklaşımını yansıtmaktadır.

Mehmed Memduh’a göre, Osmanlı-Yemen ilişkilerinde etkili olan en önemli faktörün mezhep farklılığı olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre, Zeydiyye bir mezhep olmanın ötesinde bölgeyle bütünleşmiş etkin bir toplumsal yapıdır. O, güç kullanılarak Zeydîler ile mücadele edilmesini eleştirmekte ve özellikle Zeydî imamlara yönelik operasyonların yanlışlığına vurgu yapmaktadır. Mehmed Memduh, Zeydî İmamları tutuklattırarak İstanbul’a getiren Hasan Paşa’nın hülyaya daldığını ve beş altı seyyidin tutuklanmasıyla Yemen’de kabileler arasında mezhep bağının kopartılamayacağını ifade etmektedir; çünkü ona göre, Yemen’de Hz. Muhammed soyundan gelen ve seyyid olarak kabul edilen çok sayıda kişi vardır.⁹⁵ İmam olarak kabul edilen bu kimselerden biri gitse dahi Zeydîlerin imamet inançlarının gereği olarak o sülaleden başkasına imam olarak itaat edecekleri muhakkaktır. Bağlı bulundukları imamın sözünden çıkmayacaklar ve imam ne emrederse onu yapmanın inançlarının gereği olduğu konusunda her zaman ısrarcı olacaklardır.

ayrılmış ve kendi yapılarını oluşturmuştur. Ancak Yemen Müslüman olduğu için Batılılardan onlar adına bir itiraz gelmemiştir. *Miftâh-ı Yemen*, 20.

⁹² *Miftâh-ı Yemen*, 23.

⁹³ *Miftâh-ı Yemen*, 24.

⁹⁴ *Miftâh-ı Yemen*, 27.

⁹⁵ Kendilerinin Hz. Peygamber’in sülalesinden olmaları sebebiyle âile-i kerîme ismiyle nitelen-diren İmam Yahya’ya göre neseplerinin şöhreti malumdur. Diğer takdir edilecek yönleri ise ilim ile meşgul olmaları ve yaşantılarının dinin farzlarını öğrenmekten ibaret olmasıdır. Bü-yük günahlara kesinlikle yaklaşmadıklarını hatırlatmaktadır. Mezhepleri hak bir mezheptir ve kendilerine yönelik inançlarının bozuk olduğu, nifak çıkardıkları ve hileci oldukları şeklindeki iddialar ise bir iftiradan ibarettir. Bk. Barlak, “II. Abdülhamid Döneminde Yemen”, 1519.

Mehmed Mehduh'un bu olayı eleştirirken söylediği "Kule ve kale mahbes farz olunmakla amal-ı millîye teskin kılınamaz, ahali ancak adalet dairesinde rahat durur." şeklindeki sözleri konuya yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁹⁶

Bir imamın vefatı üzerine yerine o sülaleden başka birinin geçmesi ve Zeydileri cihada davet edince halkın bu emre itaat etmesi mezheplerinin gereği olduğuna işaret eden Mehmed Memduh ayrıca Zeydîlerin zekat olarak imama devamlı surette para verdiklerini ve bunun da İmamları güçlendirdiğini vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü geniş topraklar üzerinde yaşayan çok sayıda kabile, aşiret ve muhtelif mezheplere mensup insanları ve devletin resmen tanıdığı bu liderlerin kendi cemaatlerinden toplanan paradan istifade ettiğini örnek gösteren Mehmed Memduh, Zeydîlere de bu fırsatın verilebileceği düşüncesindedir. Ona göre, Zeydîlerin imamı aynı zamanda onların şeyhi ve reisidir. Yemen'de çok miktarda bulunan Şâfiîler ve az sayıdaki İsmâîlîlerin zaten Yahya b. Hüseyin soyundan gelenleri imam olarak kabul etmemeleri de bunun göstergesidir.⁹⁷

Yemen meselesinin çözümü konusunda Mehmed Memduh'un mezhep faktörü dolayısıyla Zeydiyye'yi merkeze alan bir yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre, Zeydîleri ve bütün Yemen sakinlerini Osmanlı Devleti'ne ısrındıracak ve eski kötülükleri unutturacak yeni bir yol bulunmalıdır.⁹⁸ Mehmed Memduh, Yemen'de Zeydîlerin sayıca fazla olduklarına, çocuklarına varıncaya kadar silah kullanmada becerikli olduklarına ve bu haliyle onları sığındıkları bölgelerden çıkarmanın imkânsızlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla onlara ancak adalet ve güzellikle muamele edilmelidir. Bu husus da, Yemen kıtasına has ve ahkâm-ı şerîyye ile güçlendirilmiş bir kanun va'z edilmesini gerektirmektedir. Ona göre, mevcut kanunlar Yemen bölgesi için yeterli değildir. Sömürgesi olan birçok devletin zaten bunu yapmakta olduğunu örnek göstermekte ve şiddet politikalarının ahaliyi ilelebet baskı altında tutamayacağını söylemektedir. Kendi ifadesiyle tarih boyunca kan üzerinde sefine yürütülemediği.⁹⁹

Yemen'de kabile işlerini yürütenler arasında her zaman meşâyih olmuştur. Kendi şeylerinin yönetiminde kötü muameleye uğrasalar da her durumda onlar kendi şeyhlerine müracaat etmektedirler. Taraflar bir konuda şeyhin

⁹⁶ *Miftâh-ı Yemen*, 11-12.

⁹⁷ Zeydîler bu durumun farkında olmakla birlikte imamları, asla liderlik arzusundan vazgeçmemektedirler. Bk. *Miftâh-ı Yemen*, 18-19.

⁹⁸ *Miftâh-ı Yemen*, 19.

⁹⁹ Hindistan'da bulunan Müslümanların İngilizler tarafından nasıl idare edildiği, Hz. Muhammed ve Hulafâ-yi Râşidîn döneminde de Müslüman olan bölgelerin insanları arasından hatırı sayılır insanlara hürmet edildiği ve onların kayıldığı ve Yavuz Sultan Selim'in fethettiği yerlerde ümeraya hukuki imtiyazlar tanıdığını örnekleri üzerinden konuyu ele almaktadır. Bk. *Miftâh-ı Yemen*, 19-20.

hükümünden memnun kalmasa Zeydî İmam'a halini arz etmekte ve onun hükmü neyse makbul saymaktadır. Ona göre, Yemenliler geleneklerine de uygun olarak bir aile gibi görülmeli ve Osmanlı Devleti de adil bir aile reisi makamında olmalıdır. Yemenliler din kardeşlerimizdir. İyi bir yönetim göstermek ve memnuniyetlerini sağlamak zorunluluk arz etmektedir.¹⁰⁰

Sonuç

Yemen tarih boyunca yaşadıkları bölgelerde varlıklarını tehdit altında gören çok sayıda mezhebin sığınağı haline gelmiştir. Yemen'e sığınan söz konusu mezheplerin buradaki yerel kabilelerin de desteğini alarak zamanla kendi hâkimiyetlerini tesis etme peşine düştükleri görülmektedir. Bu durum, doğal olarak tarih boyunca Yemen'de bir iktidar mücadelesine yol açmıştır. Zeydîler ile Karmatî-İsmâîlîler arasındaki şiddetli çatışmalar örnek olarak gösterilebilir. Kabilecilik kültürüyle bütünleşen mezhebi yapılanmaların süreç içerisinde Yemen'in asli unsurları haline geldikleri anlaşılmaktadır. Yemen'de hüküm süren mezhebî-kabilevî karakterli yerel hanedanlıklar haliyle dışarıdan gelen müdahalelere karşı da kendilerini koruma çabası içerisinde olmuşlardır. Dolayısıyla Eyyûbîler veya Osmanlı Devleti gibi Sünnîliği benimseyen merkezî konumdaki güçlü devletlerin Yemen'i ele geçirmeye yönelik hamleleri bölgedeki mezhep esaslı devletlerin mukavemetiyle karşı karşıya gelmiştir.

Yemen fiilen 945/1538 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin yönetimi altına girmiş olmasına rağmen Zeydî imamların Osmanlı Devleti'nin otoritesini hiçbir zaman kabul etmedikleri gibi Osmanlı Devleti'ne karşı sürekli direniş içerisinde oldukları görülmektedir. Yemen'de Osmanlı Devleti ile Zeydîler arasında -kesintilerle de olsa- yaklaşık dört yüz yıl süren çatışmalarda hem Osmanlı Devleti hem de Zeydîler büyük zarar görmüştür. Mehmed Memduh'un ifadesiyle her iki tarafın da ehl-i iman olduğu bu çatışmaların maddi kayıpların ötesinde dini ve psikolojik açıdan da bir ötekileşme sürecine yol açtığı söylenebilir. Osmanlı'nın Yemen politikalarına karşı eleştirel bir tutum içerisinde olan Mehmed Memduh Osmalı-Yemen ilişkilerine yön veren üç etken üzerinde durmaktadır. Ona göre, Yemen'in coğrafi yapısı, Osmanlı Devleti'nin politikaları ve bununla alakalı olarak görevli memurların kötü muameleleri ve Zeydiyye mezhebinin tutumu sürecin gidişatına yön vermiştir.

Bütün Şîî fırkalarda olduğu gibi Hz. Muhammed'in vefatından sonra Ali b. Ebî Tâlib'in imam olduğunu savunan ve imâmetin kıyamete kadar Ali-Fâtıma soyundan gelen kişilerin hakkı olduğunu benimseyen Zeydîlerin imamet anlayışlarının gereği olarak kendi imamlarının dışında bir otoritenin

¹⁰⁰ Miftâh-ı Yemen, 25.

varlığını kabul etmemeleri yadırganacak bir durum değildir. Onlara göre, imama itaat etmek, onun emirlerine uymak ve çağrılarına cevap vermek dini bir zorunluluktur. Bu anlayış itikadi açıdan tartışmaya açık olmakla birlikte Zeydîlerin hayatında siyasi bir karşılık bulmuştur. Toplumsal gerçekliği veya vakıayı dikkate alan Mehmed Memduh'un Yemen meselesinde bölgesel şartların ve Zeydîlerin inançlarının dikkate alındığı çözümler üretilmesi düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır. Zeydî-Sünnî ilişkilerinde belirleyici olan faktörün teolojik olmaktan ziyade siyasi olduğu söylenebilir.

Osmanlı-Yemen örneğinde olduğu gibi İslam toplumları arasında mezhep farklılıklarından kaynaklanan sorunlara tarihten ve günümüzden sayısız örnekler verilebilir. Tarihsel süreçte olduğu gibi günümüz İslam dünyasında da mezhepler toplumsal hayatın şekillenmesinde özellikle siyasi ilişkilerin gidişatında etkin rol oynamaktadırlar. Dolayısıyla Osmanlı-Yemen ilişkilerinin veya benzer olayların sağlıklı şekilde analizi, İslam dünyasında mezhep farklılığından kaynaklanan sorunların çözümüne yönelik olarak katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alevî, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah. *Sîretü'l-Hâdî ile'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1972.
- Aslantaş, Selim. "Bir Osmanlı Bürokrati: Mehmed Memduh Paşa". *KÖK Araştırmalar*. III/I (Bahar 2001), 185-202.
- Aydınlı, Osman. *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma, 2003.
- Barlak, Yasemin. "II. Abdülhamid Döneminde Yemen Zeydîlerinin Osmanlı Hilâfetine Bakışı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 8/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2019), 1504-1525.
- Baştürk, Sadettin. "Yemen Fatihi Vezîr-i A'zâm Koca Sinan Paşa'nın Yemen Seferi Döneminde Osmanlı-Zeydî Mücadeleleri". *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*. Ed. İlhan Şahin vd., İstanbul: Print(ist), 2014.
- Baştürk, Sadettin. "Yemen'de Osmanlı-Zeydî Mücadelelerinin Sebep ve Sonuçları". *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*. IX/1 (2011), 11-20.
- Bozan, Metin. "Şiî Fırkaların Tasnifi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VI/1 (2004), 21-37.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Ca'dî, Ömer b. Ali b. Semûre. *Tabakâtu Fukahâi'l-Yemen*. thk. Fuad Seyyid. Kahire: Dâru'l-Kalem, 1981.
- Curafî, Abdullah b. Abdilkerim el-Yemenî. *el-Muktetaf min Târîhi'l-Yemen*. thk. Zeyd b. Ali el-Vezîr. Beyrut: el-Asru'l-Hadis, 1987.
- Devlet Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: BEO. GÖMLEK:266831.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: HSD. AFD. GÖMLEK:70.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: İ.AS. GÖMLEK:6.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, FON: İ.DH. GÖMLEK:38.
- Emir Hüseyin b. Bedruddîn. *el-İkdu's-Semîn fi Ma'rifeti Rabbi'l-Alemîn*. thk. Yahya Salim izan. Sa'da: Dârü't-Türâsi'l-Yemeniyye, 1995.
- Eş'arî, Ali b. İsmail Ebu'l-Hasan. *Kitabu Makalâti'l-İslamiyyîn fi İhtilâfi'l-Musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Figî, İsmâuddîn Abdurrauf. *el-Yemen fi Zillî'l-İslam*. San'a: Mektebetü Nahdadu's-Şark, 1981.
- Fuat Seyyid, Eymen. *Târîhu'l-Mezâhîbid-Dîniyye fi Bilâdi'l-Yemen*. Kahire: Daru'l-Misriyye, 1998.
- Gökalp, Yusuf. "Yemen'de Zeydî Sünnî İlişkilerinin Tarihi Arka Planı". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013), 87-114.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Tarihçesi ve Teşekkül Süreci". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/2 (Temmuz-Aralık 2007), 55-92.
- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/2 (2007), 95-112.

- Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydî Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*. Adana: Giriş Dijital Baskı, 2014.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14/2 (2005), 147-160.
- Hâdî ile'l-Hak, Yahya b. Hüseyin. *Kitâbu Usûlü'd-Din Akîdetü Ehl-i Beyti't-Tâhirîn*. Sa'da: Merkezü Ehli'l-Beyt li'd Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2001.
- Hasan Hudayrî, Ahmed. *Kıyâmu'd-Devle Zeydiyye fi'l-Yemen*. Kahire: Mektebetü'l-Medbuli, 199
- Hemedânî, Hasan b. Ahmed b. Yâ'kub. *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*. thk. Muhammed b. Ali el-Ekvâ. Riyad: Daru Sa'deddin, 1974.
- Istahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. thk. Câbir Abdualm. Kahire: Dâru's-Sadır, 1961.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-Siyâse*. thk M. ez-Zeynî. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1967.
- Kâsım b. Muhammed, Mansur Billâh Ali. *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*. thk. Muhammed Kâsım Abdullah el-Hâşimî. Sa'da: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmiyye, 2000.
- Kurşun, Zekeriya. "Mehmed Memduh Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/495-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kurt, Halil. "Yemen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/400-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Madelung, Wilferd. "Zeydiyye". *Encyclopaedia Articles*. Erişim 19 Şubat 2022.
- <https://www.iis.ac.uk/encyclopaedia-articles/zaydiyya>
- Makdisî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. nşr. M. J. De Goeje. Leyden: Dâru's-Sadr, 1906.
- Mehmed Memduh Paşa. *Miftâh-ı Yemen*. İstanbul: Matbaâ-i Hayriye ve Şürekası, 1925. <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R026985.pdf> Erişim Tarihi: 09.02.2022
- Mehmed Memduh Paşa. *Yemen Kitası Hakkında Bazı Mütâlaât*. Dersaadet: Numune-i Tıbaat Matbaası, İstanbul 1324. <http://isamveri.org/pdfrisaleosm/R158743.pdf> (Dış kapakta kitap adı: Yemen Islahatı ve Bazı Mutalaât). Erişim Tarihi: 09.02.2022.
- Muhallî, Hasan Hüsâmu'ddîn Humeyd b. Ahmed. *Kitâbu Hadâiki'l-Verdiyye fî Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*. Yazmadan Tıpkı Basım, trz.
- Nâşî el- Ekber. *Mesâilu'l-İmâme ve Muktetafat mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makalât (Usulu'n-Nihal)*. thk. Joef Van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd. *el-Huru'l-lyn*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1948.
- Onat, Hasan –Kutlu, Sönmez. "İslam Mezhepleri Tarihine Giriş". *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. Ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker Yayınları,

2017.

- Öntüğ, Murat – Kılıç, Leyla Aksu. “Osmanlı’nın Güney Siyasetinde-Yemen’de Hâkimiyet Mücadelesi ve Osmanlı Valileri (1850-1876)”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 68 (2021), 397-414.
- Öz, Mustafa. “Mansur Billâh, Kasım b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/14-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Öz, Mustafa. “Mütevekkil Alellah, Yahya Hamidüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa-İlhan, Avni. “İmamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Rassâs, Ahmed b. El-Hasan. *Misbâhu’l-Ulum fî Ma’rifeti Hayyî’l-Kayyum el-Ma’ruf bi Selâsine Mesele*. thk. M.A. Kafaf. Beyrut: Beirut Arab University, 1971.
- Raşid, Ahmed. *Târih-i Yemen ve San ‘a*. İstanbul: Taşhan Yayınları, 2013.
- Ressî, Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil. “el-Usûlü’l-Hamse”. *Resâilu’l-‘Adl ve’t-Tev’id*. nşr. Muhammed Ammara. Kâhire: Dâru’l-Hilâl, 1971.
- Said Halim Paşa. *Hâtırât*. III cilt. İstanbul: Sabah Matbaası, 1912.
- Seyyid Mustafa Salim. *Tekvînü’l-Yemeni’l-Hadis*, Kahire: Mektebetü’l-İskenderiyye, 1993.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Osmanlı Devleti’nin Yıkılışında Yemen İsyanları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Tomar, Cengiz. “Yemen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/406-412. İstanbul: TDV Yayınları 2013.
- Ümit, Mehmet. *Yemen’de Hanbelîlik Eleştirisi Kâdı Cafer b. Ahmed (ö. 1177/573) Örneği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Ümit, Mehmet. “Zeydîlik”. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ed. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Ümit, Mehmet. “Zeydiler ile Hanefiler Arasındaki İlişkiler Üzerine”. *IV. Uluslararası Şeyh Şa’bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, 05-07 Mayıs 2017. 2017, c. I, 281-294.
- Ümit, Mehmet. “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I/2 (2015), 93-118.
- Ümit, Mehmet. *Zeydî İmâmet Düşüncesinin Teşekkülü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu’tezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressî*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Ümit, Mehmet. “el-Hâdî ile’l-Hak ve Usûlü’d-Dîn Adlı Risalesi”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VI/12 (2007/2), 119-141.
- Yahya b. Hüseyin, Kasım b. Muhammed. *Gâyetü’l-Emânî fî Ahbâri’l-Katri’l-Yemânî*. thk. S. A Asur. Kahire: Dâru’l-Kütübü’l-Arabî, 1968.
- Ya’kubî, Ahmed b. Ya’kub b. Cafer b. Vehb. *Târihu’l-Ya’kubî*, Beyrut: Müessesetü’l-

- A'lemi li'l-Matbuat, 1960.
- Yavuz, Hulusi. "Kâbe ve Haremeyn'in Muhafazası Bakımından Hadım Süleyman ve Sinan Paşalar'ın Yemen Seferi". *Diyanet İlmî Dergi* XIX/4 (1983), 43-50.
- Yavuz, Hulusi. *Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti*. İstanbul: Nadirkitap, 1984.
- Yemenî, Tâcuddîn Abdulbâkî b. Abdilmecîd. *Târîhu'l-Yemen el-Müsemma Behcetü'z-zaman fî Târîhi'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicâzî, Beyrut: Daru'l-Avde, 1965.
- Yilmazer, Ziya. "Murad IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/177-183. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yücel, Fatih. "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)". *Diyanet İlmî Dergi*. LII/2 (2016), 115-146.
- Zebîdî, Ebu'z-Ziya Abdurrahman b. Ali ed-Debî' eş-Şeybânî. *Kitâbu Gurretu'l-Uyûn bi Ahbâri'l-Yemeni'l-Meymûn*, thk. Muhammed b. Ali el-Ekva, Kahire: Mektebetü'l-İrşad, 1988.

